

Еліза Рогоцька

ДЖЕРЕЛЬНА ТА ІСТОРИОГРАФІЧНА БАЗИ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ МИНУЛОГО ДУБЕНСЬКОГО ФОРТУ-ЗАСТАВИ

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ*

Дубенський форт-заства, який найбільше за своєю популярною народною назвою Тараканівський форт, не зважаючи на свій аварійний стан, є досить відомим туристичним об'єктом на теренах Західної України. Щоденно його відвідують десятки, сотні, а то й тисячі туристів не тільки з нашої країни, але із закордону. Не бракує і публікацій, особливо на сторінках Інтернету, з яких можна щось дізнатися про історію будівництва, архітектурні особливості, специфіку функціонування, участі у бойових діях, припинення діяльності та поступової руйнації цього унікального мілітарного об'єкту.

Попри те, Дубенський форт-заства є досить складним в інженерно-технічному плані фортифікаційним об'єктом, розібратися в особливостях якого людям, не втаємниченим у специфіку оборонної архітектури кінця XIX ст., буде не просто. Потрібно чітко знати, де можна взяти інформацію фахового рівня, і мати відповідь на питання стосовно наявних джерел та літератури з відповідної теми.

Важливим у цій ситуації є те, що багато праць присвячених Дубенському форту-застві, мають компілятивний характер. При їх прочитанні, можна відстежувати шляхи перетікання інформації від однієї роботи до іншої, що часто закономірно призводить до перекручення різного роду понять та фактів, у результаті чого читач отримує неправильне чи неправдиве їх розуміння.

Через те, що Дубенський форт-заства є чи не єдиним у своєму роді архітектурним об'єктом такого типу в Україні, його минуле обросло різного роду міфами та легендами не тільки історичного, але навіть і паранормального характеру. З

огляду на це, людині, яка глибше цікавиться його історією, необхідно оперувати цілою низкою достовірних фактів, що дає можливість спростувати або ж поставити під сумнів такі речі.

Реалізація представленого дослідження дасть можливість не лише розширити уявлення про джерельну та історіографічну бази для вивчення минулого Дубенського форту-застві, а й ввести у науковий обіг їх систематизований та згрупований за відповідними типами джерел інформації виклад. Зацікавлений читач зможе отримати чіткі орієнтири: де, з яких матеріалів і що саме можна дізнатися про історію фортеці, зрозуміти специфіку та особливості її архітектури, а також які саме факти слід відкинути, як надумані та неправдиві.

Метою пропонованої роботи є комплексне порівняльне дослідження джерельної та історіографічної баз щодо вивчення минулого Дубенського форту-застві. Для досягнення поставленої мети необхідним стало вирішення низки завдань:

- зробити короткий опис архітектурних особливостей пам'ятки та її історичного минулого;
- охарактеризувати архівні та документальні матеріали, вказати місця їх зберігання;
- проаналізувати колекції старих світлин, бази епіграфічних написів, результати археологічних досліджень, свідчення очевидців;
- класифікувати опубліковані праці за їхньою науковою вартістю та значенням щодо розкриття історії Дубенського форту-застві;
- на основі отриманих даних вказати, в яких публікаціях подається перекручена, неперевірена чи відверто неправдива інформація.

Об'єктом дослідження є різного роду джерельні матеріали та історіографічні публікації, що стосуються теми Тараканівського форту, а предметом — місця зберігання різних груп джерел, їхній інформаційний потенціал, стан введення у науковий обіг, внесок окремих науковців та

* Дослідження проведено в рамках діяльності Бродівської та Львівської обласної Малих академій наук під керівництвом Ігоря Гілевича – кандидата історичних наук, доцента кафедри етнології і Андрія Корчака – аспіранта кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету ім. І. Франка, і у травні 2021 р. представлено на Всеукраїнському конкурс-захисті учнівських науково-дослідницьких робіт.

Рис. 1. Дубенський форт-застава. Вигляд зверху. / URL: <https://tsn.ua/blogi/themes/tourism/tarakanivskiy-fort-odne-z-naymistichnishih-misc-v-ukrayini-1380999.html>

краєзнавців у вивчення історії форту.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1883 до 2016 рр., починаючи від часу створення перших документів, що стосувалися підготовки до початку будівництва фортеці, і закінчуючи крайньою датою однієї з проаналізованих публікацій із вказаної теми**.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що: 1) зібрано загальну інформацію про архівні та документальні матеріали, вказано місця їх зберігання; 2) уперше комплексно проаналізовано найважливіші праці із зазначеної тематики; 3) у науковий обіг уведено детальну типологізацію відповідних джерел та різного роду публікацій 4) уперше зведено в одній статті порівняльну характеристику наукової та науково-популярної літератури; 5) вказано до яких праць слід підходити дуже обережно.

Теоретичне та практичне значення. Пропонована робота має практичне значення як для подальших історико-краєзнавчих чи мистецтвознавчих студій про Дубенський форт-заставу. Зібрані в ній матеріали можуть стати вагомим

** Коли ця робота була вже завершена, у 2021 р. вийшло друком ще три важливі статті. Перша з них, попри те, що носить назву «Аналіз писемних джерел з історії Дубенського форту», представляє найновіший варіант короткого подання історії цього об'єкту від часів його будівництва до Першої світової війни. Найціннішим у ній є введення в науковий обіг ряду документів періоду Російської імперії та спроба ідентифікації особи головного будівничого твердині – полковника Борисова [19]. Зміст наступних двох статей чітко розкивається у їхніх назвах: «Австро-угорські воєнні фотографії Дубенського форту-застави» [20] та «Польові дослідження казарми Дубенського форту-застави у 2019–2020 рр.» [23].

інформаційною базою та чітким орієнтиром на що опиратись, для тих, хто в подальшому вивчатиме цю тему. Проведене дослідження, може стати зразком для підготовки аналогічних розвідок у плані вивчення інших фортифікаційних споруд, збудованих напередодні Першої світової війни.

1. ОСНОВНІ ВІДОМОСТІ ПРО ПАМ'ЯТКУ

Дубенський форт-застава, що зараз знаходиться в руїні, був збудований орієнтовно 6,5 км на південний захід від центральної частини м. Дубно на лівому березі колишньої долини річки Ікви, на пагорбі, що є східною межею Повчанської височини. Його завданням було стримати на певний час можливий наступ австро-угорського війська, що могло прорватися з боку м. Броди, одночасно обстрілюючи залізницю та шосе, які щільно прилягали до твердині зі Сходу та Заходу [27, с. 7–9].

Ця оборонна споруда представляла собою

Рис. 2. Казарма. Вигляд з півночі. // Дубенський форт-застава / Facebook / URL: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.945367678895635&type=3>

ромбоподібне бетонно-земляне укріплення, збудоване з використанням цегли, цементу та чавунно-ливарних деталей [33, с. 1]. (Рис. 1). У центрі чотирикутної в плані фортеці знаходилась двоповерхова казарма (приблизно 100 м довжини, 35 м ширини) для господарських, складських і житлових приміщень гарнізону у мирний час, що складалася з артилерійської роти та штату коменданта. (Рис. 2). По периметру трапецієвидної казарми проходила полігональна військова вулиця, яка відділяла будівлю від двоповерхових казематів, що підтримували насип головного фортечного валу. (Рис. 3). У внутрішніх секціях казематів під час воєнних дій міг розміщуватися гарнізон з 800 чоловік із двомісячними запасами продуктів. (Рис. 4; 5). На головному валу знаходилась вогнева позиція з бар'єрів для гармат, банкетів для стрільців

і тильних траверсів фортечного валу. Між ними розташовувався валганг — шлях для переміщень бійців та гармат. (Рис. 6). На рівні східного, південного, західного та північного кутів головного валу каземати з'єднувалися з головним ровом чотирма підземними потернами. (Рис. 7). У горжевій (тьільній) частині (східному куті головного валу) був влаштований прохід через головний рів, куди при необхідності висувався зі спеціальних казематів східної потерни металевий міст. Це був єдиний вхід у середину форту-застави ззовні. (Рис. 8). Головний сухий рів (довжина кожної із чотирьох сторін рову близько 230 м) був укріплений ескарповою стіною. На контрескарповій стіні зовнішнього земляного валу розміщувалися бетонні бойові каземати — кофри на північному, західному і південному кутах. Зовнішній земляний вал був зроблений відлогим, а біля його підшови проходив зовнішній, чи як його називають військові інженери, передовий рів, укріплений металевою решіткою. (Рис. 6). Обороноздатність форту збільшувало додаткове фланкуюче укріплення з другого боку залізниці, навпроти південно-східного фасу форту [33, с. 1] (Рис. 9).

Дубенський форт-застава в основному був

фугасні бомби, і це, ймовірно, послужило приводом для суттєвої реконструкції об'єкту [33, с. 5]. У 1890-х рр. фортеця отримала бетонні фортифікаційні матраци, стіни і траверси [33, с. 5]. Роботами керував інженер-полковник Беліков, який водночас виконував обов'язки коменданта форту-застави [33, с. 6].

На військовий гарнізон покладалися завдання несення зразкової внутрішньої вартової служби, проведення бойових навчань із метою підтримання обороноздатності твердині. Згідно з положенням про Дубенський форт-заставу від 7 червня 1897 р., функціонували такі підрозділи його управління: комендантське, завідувач артилерійською частиною, виконавець інженерних робіт [9, с. 42].

Управління фортом-заставою здійснював безпосередньо комендант, на якого покладалися завдання зміцнення боездатності та боеготовності оборонної споруди. Окрім військових завдань, комендант займався вирішенням господарсько-побутових питань гарнізону [9, с. 42]. Комендантами твердині були: полковник Петро Корзун (30 листопада 1897 — 15 січня 1901) та полковник Микола Козяков (15 січня 1901 — 30 квітня

Рис. 3. Руїни казарми та східних казематів.

збудований у 1885—1890 рр. під керівництвом інженера-полковника Борисова [33, с. 5]. 28 серпня 1890 р. дубенське укріплення відвідали російський імператор Олександр III (1845—1894) (правив упродовж 1881—1894) та його дружина, імператриця Марія Федорівна (1847—1928) [8, с. 553—554]. Однак саме у 1886—1889 рр. були винайдені

1908) [28, с. 219—220].

Управління артилерійської частини спрямовувало свою діяльність на підтримку в постійній бойовій готовності артилерійської роти фортечного військового гарнізону, дбало про постійне забезпечення форту-застави боєприпасами. Управління виконавця інженерних робіт

займалося організацією зведення укріплень твердині, проводило його реконструкцію, підтримувало повсякденну життєдіяльність об'єкту. Благонадійність військовослужбовців форту-застави контролювала спеціальна жандармська команда [9, с. 42–43].

Події революції 1905–1907 рр. в Російській імперії торкнулися також і Нової Дубенської фортеці. На лютий 1905 р. припали великі заворушення серед солдатів гарнізону, які були невдоволені тривалістю російсько-японської війни, муштрою, поганим забезпеченням і поведінкою найбільш консервативно налаштованих офіцерів. Бунтівники висунули свої вимоги і пообіцяли навести гармати на Дубно, якщо ці вимоги не задовольнять. Комендант форту М. Козяков зобов'язався все виконати, а на ранок спеціальні підрозділи заарештували повсталіх. Найбільш активних відправили до м. Здолбунів, а звідти — на японський фронт. Тоді ж гарнізон форту замінили іншим [30, с. 26].

У 1908 р. Дубенський форт-застава перестав вважатися фортецею, однак не був зруйнований, а перетворений у військову в'язницю під назвою: «Дисциплінарний батальйон Київського військового округу». Артилерійську роту перевели у м. Владивосток. Начальником дисциплінарного батальйону був полковник Олександр Попов. Караульну службу у фортеці несли військові 42-го піхотного Якутського полку, що дислокувався у сусідньому м. Кременці. Дисциплінарний батальйон функціонував тут до початку Першої світової війни [30, с. 26].

У 1912 р. у складі військово-інженерної інспекції форт-заставу відвідав один із найвизначніших російських, а згодом радянських фортифікаторів та вчених військових-інженерів Дмитро Карбишев (1880–1945) [9, с. 43].

Під час Першої світової війни у вересні 1915 р. відступаючи російські війська, підірвавши

Рис. 5. Руїни західних казематів.

Рис. 4. Вцілілий фрагмент фасаду східних казематів.

зовнішні секції безпечних казематів, залишили фортецю, яку в свою чергу захопили війська 4-ї австро-угорської армії. У ході боїв загинуло близько 200 австро-угорських вояків, яких опісля похоронили біля твердині [27, с. 274]. Їхня могила збереглася до сих пір. Саме під час майже цілорічного перебування в стінах форту-застави австро-угорські військові зробили кілька десятків фотографій об'єкту, що раніше було абсолютно неможливо через його закритість [15; 20; 36; 37; 38]. Улітку 1916 р. під час Брусилівського прориву росіяни витіснили звідти своїх ворогів [27, с. 274].

Особливо жорстокі бої за форт-заставу відбувалися влітку 1920 р. під час Польсько-більшовицької війни. Їх вели війська Червоної армії, зокрема — 45-та Волинська стрілецька дивізія під командуванням Йони Якіра та 11-та кавалерійська дивізія (начдив Ф. Морозов) Першої Кінної Армії (командарм С. Будьонний) проти військ польської армії на чолі з майором Віктором Матчинським, які там засіли. Більшовикам важкою ціною (втрати сягали близько тисячі чоловік вбитими) вдалося взяти твердиню і полонити майже два польські батальйони, однак В. Матчинський з невеликою групою солдат прорвався з оточення [30, с. 27–38].

У міжвоєнний період у фортеці-заставі перебував польський гарнізон. У цей час на входах з південного та північного кутів західних безпечних казематів були добудовані додаткові бетонні укріплення [30, с. 38]. В часи Другої світової війни фортецю не використовували [30, с. 38–39]. У 1960-х рр. Міністерство торгівлі УРСР та штаб Прикарпатського військового округу робили спроби пристосувати об'єкт під складські приміщення, проте через надмірну вологу та випари, зберігати там продукти чи автозапчастини було неможливо [33, с. 17].

Попри те, що Дубенський форт-застава до сих пір перебуває у розпорядженні Міністерства

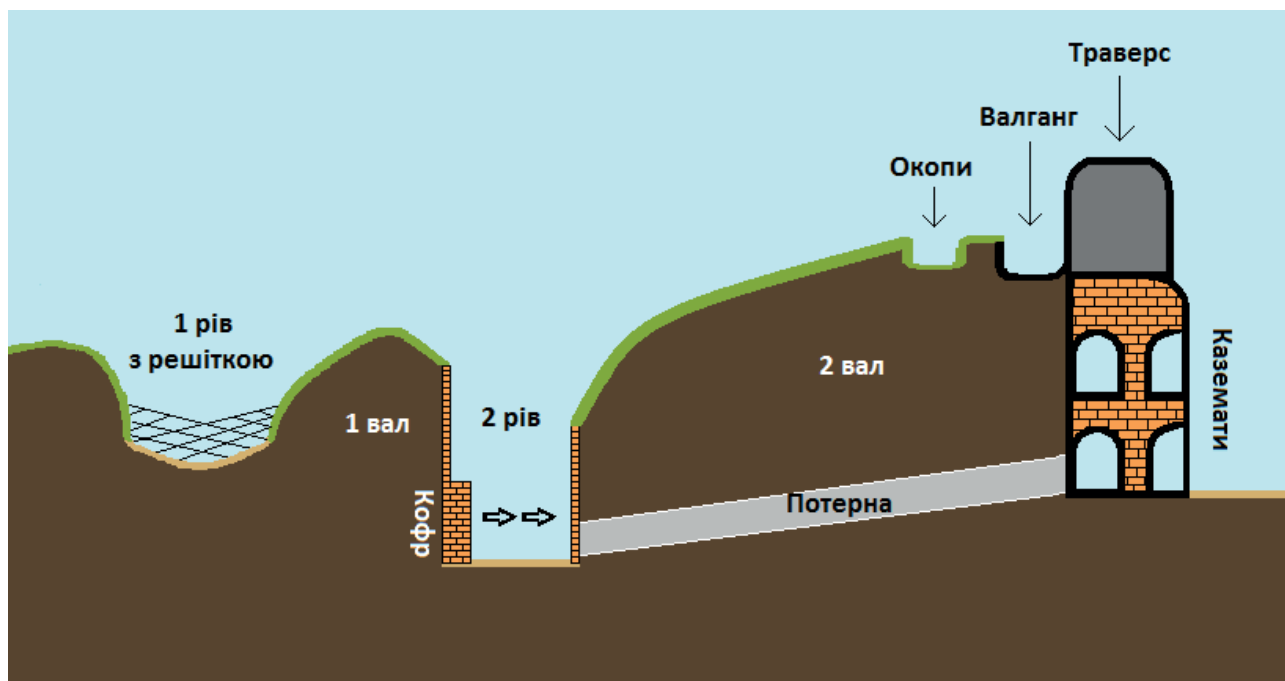

Рис. 6. Схема валів та казематів в розрізі. Виконана автором статті.

оборони України, пам'ятка є безгосподарна і продовжує руйнуватися. Останнім часом піднімається питання щодо передачі фортеці на баланс Державного історико-культурного заповідника міста Дубно***.

Всупереч тому, що об'єкт за кілька років після свого зведення почав рахуватися застарілим і швидко був списаний, так ніколи і не встигнувши здобути слави непереможної твердині, Дубенський форт-застава став унікальною пам'яткою військової інженерної думки кінця XIX ст.

II. ОСНОВНИЙ КОРПУС ДЖЕРЕЛ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРТУ-ЗАСТАВИ

2.1. Архівні та документальні матеріали

Найважливіші документи, які стосуються історії будівництва, перебудови та перших років функціонування Дубенського-форту застави, а саме: топографічні зйомки, плани еспланади, генплани, креслення конструкцій тощо, зберігаються в Російському державному військово-історичному архіві (далі РДВІА), що знаходиться у Москві (Російська Федерація) [25].

В одному із фондів Головного військово-технічного управління (ГВТУ) (1862–1918) та підвідомчих йому установ ([1847]–1918) — фонді 349, описі 12, наявна ціла колекція відповідних планів та карт [7]. Відомо про наступні одиниці збереження: справи 5270 (План форту-застави з показом пристосування його до побудови артилерійської зброї), 5272 (Форт-застава в м. Дубно. Розріз), 5273 (теж саме),

5274 (По м. Дубно. Форт-застава), 5275 (теж саме), 5276 (План форту-застави), 5277 (Розріз по лінії 22 гласису), 5278 (План форту-застави з показом його озброєння), 5279 (Детальне креслення розташування гармат і траверсів на частині південно-західного фасу Дубенського форту-застави), 5280 (План форту-застави і фланкуючого укріплення), 5382 (1899 р. Викопіювання із генерального плану форту-застави з показом до перебудови садіб у селах Тараканів, Підлужжя, Малі Загірці), 5388 (Побудова бетонних казематованих траверсів), 5397 (1900 р. По форту біля м. Дубно. Проект облаштування механічної вентиляції в бойових та житлових казематах воєнного часу Дубенського форту), 5398 (План насаджень дерев з показом насаджень здійснених за час з 1 листопада 1899 до 1 травня 1900 р.), 5400 (1900 р. План центральної казарми), 5401 (Викопіювання із Височайше затвердженого в 24 день січня 1889 р. генерального плану районів еспланади форту-застави...), 5402 (Проект облаштування церкви в казематі центральної казарми Дубенського форту), (Рис. 10, 11) 5403 (1901 р. Генеральний план місцевості Дубенського форту із показом напрямку заново проєктованої дороги), 5408 (1899 р. Генплан форту), 5410 (1901 р. По форту біля м. Дубно. До кошторису щодо облаштування в передньому рові Дубенського форту 2-х додаткових ділянок оборонної решітки Ощевського-Круглика) [33, с. 39–41].

Принадібно слід зазначити, що із різними за походженням документами можна ознайомитися в альбомах, що розміщені в соціальній мережі «Facebook» на спеціальній сторінці «Дубенський форт-застава». В альбомі «Карти, плани, схеми Дубенського форту» можна зустріти п'ять планів,

*** Інформація отримана у завідувача відділу історії ДІКЗ м. Дубно Юрія Пшеничного.

Рис. 7. Всередині східної потерни.

що ймовірно, також походять із вищезгаданої колекції: План найближчої еспланади Дубенського форту з показом місць розташування штучних перешкод при мобілізації; Детальний план форту з показом озброєння та погребів; Профіль по середньому фасу та східній потерні (складається з 2 частин); Плани нижнього та верхнього поверхів безпечних казематів [18].

Окрім окремих документів 349 фонду, в РДВІА є ще інший фонд 16129 (Дубенський форт і гарнізон м. Дубно), який має лише один опис, що налічує 165 одиниць збереження з періоду 1883 —1916 рр. Це накази по форту (1906), управлінням коменданта, виконавця інженерних робіт, завідувача артилерійською частиною форту (1897—1903), гарнізону м. Дубно (1897—1916); документи про будівництво укріплень, укомплектування особовим складом, забезпечення форту гарматами, боеприпасами; креслення та схеми фортифікаційних споруд форту (1887); списки по старшинству, послужні списки; листування з особового складу [12]. Раніше, зокрема, у 1980-х рр. вказаний фонд мав № 13131 і містив чотири описи [33, с. 5—8, 12—13, 17, 19, 24, 41].

Іншою установою, де зберігаються документи, пов'язані із Дубенським фортом-заставою, є Державний архів Рівненської області (далі ДАРО) у м. Рівне. У фонді 497 (Управління коменданта Дубенського форту, м. Дубно Волинської губернії

Київського військового округу) знаходиться 49 одиниць збереження з періоду 1891—1908 рр. Там можна побачити цілий ряд важливих документів: Докладний опис об'єкту та місця його розташування; Накази по Дубенському форту (1906—1908); управлінню завідувача артилерійською частиною (1901, 1903); виконавця інженерних робіт (1901); Копії циркулярів про затвердження військових чинів, санітарний огляд приміщень (1902); про облаштування освітлення твердині, охорону порохових погребів; про виплату заробітної плати нижчим чинам і писарям; Відомості про озброєння форту-застави, оснащення його бойовою технікою та забезпечення запасами продовольства (1906), про стан його бойової готовності (1897); Наказ Генерального штабу про складання проекту проведення літніх занять військ Київського військового округу (1903); Листування з управліннями з фінансових, господарських питань (1904, 1907); про проведення навчань з артилерійської стрільби (1898); Відомості про забудову еспланади дубенського укріплення, копії вкопювань з генерального плану (1891—1892); Прохання жителів навколишніх сіл про надання дозволів на будівництво на території еспланади фортеці; Справи з особового складу (1900); Рапорти про службу офіцерів і солдатів (1903), послужні списки офіцерів і нижчих чинів (1896—1903); Списки іноземців, які проживали в районі форту-застави; Службові посвідчення на вільний вхід на територію об'єкту (1904) [9, с. 42—43, 411].

105-ий фонд ДАРО (Дубенське господарсько-інженерне управління Дубенського військового гарнізону, м. Дубно Дубенського повіту Волинської губернії) має лише одну одиницю збереження з 1895 р. Це прохання селян, купців, землевласників сіл Великі Загорці, Волиця, Заболоття Підлужне, Страклів, Тараканів Дубенського повіту про надання дозволу на будівництво житлових будинків та сараїв на власній землі в районі еспланади дубенських укріплень [9, с. 42, 381].

У 1983 р. на замовлення тодішнього відділу в справах будівництва та архітектури Ровенського облвиконкому, фахівці Львівської комплексної архітектурно-реставраційної майстерні інституту «Укрпроектреставрація» провели дослідження форту-застави і підготували відповідні документи [30, с. 41–42].

Одним із них є «Історична довідка», написана

Рис. 8. Головний вхід через східну потерну.

Армії періоду Польсько-радянської війни 1920 р., в яких описано військові події тих часів, що пов'язані з Дубенським фортом-заставою. Проте, будучи опрацьованими такими дослідниками як Г. Бухало чи П. Смолін, для читача вони, поки що залишаються невідомі через відсутність належного наукового апарату у працях вказаних авторів [3, с. 6–7; 30, с. 36–38].

2.2. Старі світлинами, епіграфічні написи, археологічні знахідки, спогади

Важливим джерелом для вивчення

Дубенського форту-застави є численні старі фотографії, які можна поділити на різні групи.

Першу групу складає 12 світлин, зроблених ще за панування на цих землях Російської імперії та опублікованих у книзі П. Смоліна «Форт-застава Дубно» (2009). Оскільки фортеця тоді ще була закритим об'єктом, фотографувати її суворо заборонялося. Тому на вказаних світлинах бачимо здебільшого російських офіцерів (часто зі своїми сім'ями), які служили у форту або ж у дислокованих у Дубно полках. І лише на двох фотографіях вище чини стоять на фоні влаштованого у східній потерні головного входу та жінка на фоні однієї з офіцерських садиб, яких було збудовано аж п'ять на гласисі передового (зовнішнього) валу форту [30, с. 41–48].

Наступна група — світлинами, зроблені австро-угорськими військовими в період вересня 1915 — червня 1916 рр., чи можливо у 1918 р., які, в свою чергу, за хронологічним принципом потрібно поділити на чотири підгрупи. Підгрупа перша — 7 фотографій, виконаних, очевидно, у вересні 1915 р. після захоплення твердині австрійцями [15]. Підгрупа друга — 15 світлин, що походять зі зимового періоду 1915–1916 рр. [38]. Підгрупа третя — 5 фотографій, що показують форт на початку літа 1916 р., тобто напередодні Брусилівського прориву [36]. Підгрупа четверта — 11 світлин, можливо помилково датованих сучасною луцькою дослідницею історії Волині Тетяною Яцечко-Блаженко (м. Луцьк) 1922 р. [37]. За твердженням дослідника історії фотографії Володимира Ульянова (м. Броди), вони є австро-угорського виробництва

Рис. 9. Вигляд на фортецю та фланкуюче укріплення зверху.

Рис. 10. Зовнішній вигляд фортової церкви.

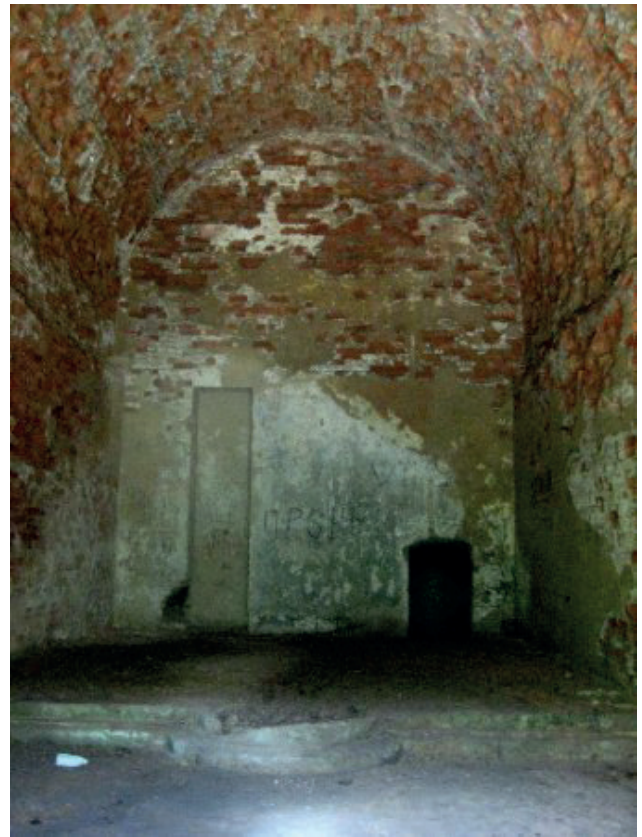

Рис. 11. Внутрішній вигляд фортової церкви.

[20, с. 138]. На думку В. Ульянова до цієї підгрупи слід додати ще одне фото, де зображено головний коридор другого поверху центральної казарми [20, с. 139, 145]. Вказана група фотографій є надзвичайно цінною, оскільки у ній представлені перші комплексні фотозйомки твердині. Також ці світлини спростовують неправдиве твердження про зруйнування зовнішніх секцій безпечних казематів австро-угорськими військовими перед відступом у липні 1916 р. [33, с. 13; 27, с. 274], позаяк бачимо їх зруйнованими вже у вересні 1915 р.

В альбомі «Дубенський форт — старі світлини», окрім більшості вищевказаних фотографій, можна також побачити світлину із виглядом на західні безпечні каземати — чи не найдавнішу фотографію форту-застави; світлину поруйнованого форту у французькому журналі 1916 р. «Le Miroir» («Дзеркало») [39, р. 4]; фото приблизно з 1960-х рр. із виглядом східної частини полігональної вулиці [15].

Цікавою та оригінальною групою джерел виступають написи на стінах, які через поступову руйнацію форту все більше і більше втрачаються. Це можуть бути як спеціальні позначення, наприклад нумерація казематів чи місця збереження боеприпасів, так і аматорські написи дат, прізвищ, висловлювань тощо [13; 14]. В альбомі «Дубенський форт: контрольні мітки» на сторінці «Дубенський форт-застава» представлені фото 4-х контрольних міток, залишених будівничими в період між 1892—1898 рр., здебільшого на контрескарпній

стіні головного рову фортеці [13]. В іншому альбомі «Дубенський форт: написи на стінах» можна побачити зображення 27-ми написів переважно з 1902—1909 рр. Напевно, найбільш цікавим є відгук про службу «Здесь страдалъ», що станом на сьогодні є втраченим [14]. На іншому Інтернет ресурсі демонструється світлина напису виконаного арабським письмом, який, на жаль, нещодавно був збитий якоюсь невідомою особою [22].

За всю історію Дубенського форту-застави тут не проводили жодних наукових археологічних досліджень, проте об'єкт викликає чималий інтерес чорних археологів. Скромними пробілками світла у цій тематиці є невеликі доробки дубенських археологів. Так Віталій Ткач в статті «Стрілецьке озброєння польського гарнізону в м. Дубні та на Тараканівському форті в 1920—1939 рр. на основі археологічних знахідок» (2004), проаналізувавши виявлені на території фортеці гільзи, доводить, що польський гарнізон, який перебував тут у 1920—1939 рр., мав на озброєнні французькі гвинтівки Бербе та Лебеля [32].

Стаття Олексія Курманського та Юрія Пшеничного «Сліди військового побуту на Тараканівському форті» є представленням та аналізом речей переважно побутового характеру, виявлених тут під час досліджень проведених восени 2007 р. [21]. Частково ця стаття і фотографії усіх знахідок були передруковані у вищезгаданій книзі «Форт-застава Дубно» (2009), яка є

видана у високій поліграфічній якості [30, с. 49–55]. Також ці предмети та інші цікаві речі (26 фотографій) можна побачити в альбомі «Знахідки з Дубенського форту» [16].

Завершуючи огляд різного роду джерел, потрібно згадати також і про спогади, які залишили очевидці, що в різні часи мали якийсь стосунок до твердині, представивши їх у хронологічному порядку.

У монографії Петра Савчука «Дубенський форт» (2011 р.), в «Заключені», без відповідного посилання і згадки імені та прізвища автора, опубліковано спогад з межі ХІХ–ХХ ст. У ньому коротко вказано, як виглядала фортеця зовні, а також згадано про негативні зауваження інженерів щодо її обороноздатності, які відвідали об'єкт 28 серпня 1890 р., супроводжуючи російського імператора Олександра ІІІ [27, с. 273–274].

Про події липня 1920 р. свої спогади залишило аж троє людей. Першим із очевидців є командувач більшовицької Першої кінної армії Семен Будьонний (1883–1973). Як вже було сказано 11-та кавалерійська дивізія цієї армії брала участь в боях за форт. С. Будьонний безпосередньо був на місці подій і згодом детально описав їх у 2 томі своїх мемуарів «Пройдений шлях» [2, с. 219–221].

Уривки зі спогадів політрука 134 бригади 400 полку 45 стрілецької дивізії І. Рєпіна, які стосуються тих самих подій, без вказівки на джерело опублікував у своєму буклеті «Форт над Іквою» (1990) Г. Бухало [3, с. 7–10].

Однак найцікавішим описом історії липня 1920 р. є спогади українського археолога о. Юрія Шумовського (1908–2003), що зберігаються в машинописному варіанті у двох томах під назвою «Зруйноване гніздо» у Дубенському державному історико-культурному заповіднику [10, с. 411]. Ті факти, які стосуються форту, опублікував П. Смолін у своїй книзі «Форт-застава Дубно». Важливим у цих спогадах є те, що їх автор

Рис. 12. Колодязь під казармою.

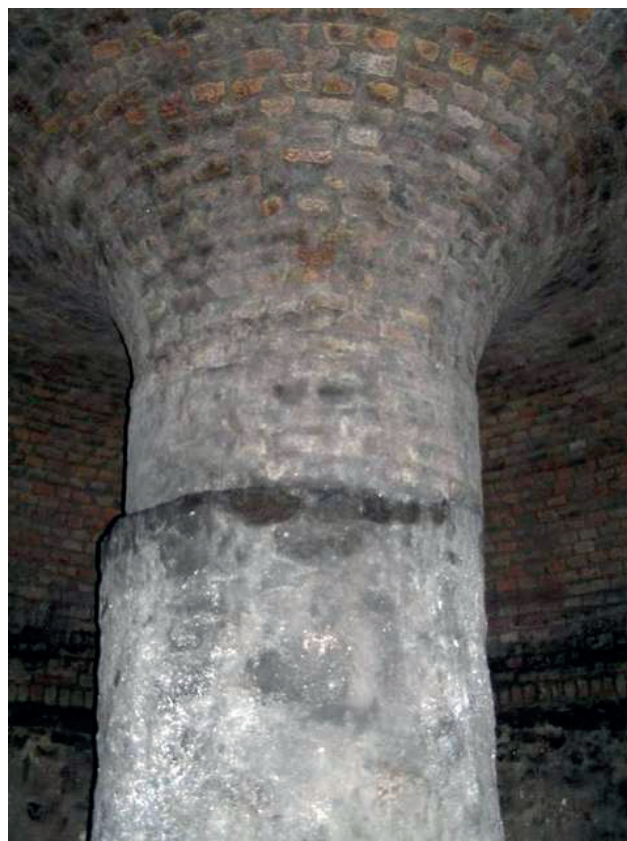

Рис. 13. Колона в одній із двох круглих кімнат у західних казематах.

безпосередньо спілкувався із керівником оборони твердині у 1920 р. майором В. Матчинським [30, с. 31–36]. Червоною ниткою крізь загальну канву мемуарів проходить сюжет залицяння одного більшовицького командира на прізвище Анатолін до старшої сестри о. Юрія, в майбутньому педагога музики та композитора Олександри Шумовської-Гораїн (1896–1985) [34]. Як потім виявилось випадково, під псевдонімом Анатолін приховувався один із організаторів більшовицького перевороту в Росії Лев Троцький (1879–1940) [30, с. 31–36].

Деякі дані про Нову Дубенську фортецю в часи Другої світової війни є у спогадах відомого українського археолога Ігоря Свешнікова (1915–1995), написані 12 вересня 1984 р. в листі до дубенського краєзнавця Ігора Лозов'юка (1917–1993), що також зберігається у Дубенському державному історико-культурному заповіднику і також фрагментарно опубліковані у книзі «Форт-застава Дубно» [30, с. 38–39].

Закриває вказану групу джерел стаття мешканки м. Дубно А. Рафальської «Що я знаю про Дубно», опублікована в дубенській газеті «Червона зірка» у 1988 р. Зокрема, авторка розповідає про свого дядька по матері Ф. Чернишова – інженера, одного із будівничих форту-застави, про цегельню у м. Дубно, де випалювали цеглу для будівництва твердині, бараки, в яких жили робітники під час її спорудження, а також, що «до вересня 1939 року

форт був обгороджений металевою сіткою. Там росли фруктові дерева. Стояв польський гарнізон. У 1933–1935 роках поляки робили ремонт» [24].

III. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

3.1. Наукові дослідження

За 135 років існування Дубенського форту-застави, досліджень історії його будівництва та функціонування є не так вже й багато, та попри це, вони все ж таки досить глибоко і детально висвітлюють його минуле.

Огляд найважливіших праць із досліджуваної теми почнемо з монографії відомого російського, а згодом радянського військового інженера, нащадка знаного козацького літописця Самійла Величка (1670 — після 1728), Костянтина Величка (1856–1927) [4] — «Російські фортеці у зв'язку з операціями польових армій у Світову війну (Критико-стратегічний етюд за архівними матеріалами та спогадами)» (1926) [5].

Як видно з назви книги, вказане дослідження присвячене цілком іншій темі. Проте у першому розділі монографії «Історичний нарис стратегічної оцінки підготовки в інженерному відношенні наших прикордонних театрів вздовж західного сухопутного кордону за час з 30-х до 90-х рр. минулого століття», автор процитував ряд важливих документів. Із доповідної записки російського імператора Миколи I (1796–1855) (правив 1825–1855), датованої травнем 1843 р., зазначено, що вперше ідею побудувати фортеці біля м. Дубно висунув саме цей монарх [5, с. 11–13]. А в 1871 р., напевно, під впливом щойно завершеної франко-пруської війни (1870–1871), лише за рік до прокладення залізниці між містами Здолбунів та Радзивилів (1872) та за два роки до з'єднання Радзивилова (тодішня Російська імперія) з Бродами (тодішня Австро-Угорська імперія) (1873), цю ж ідею у своїй доповіді підтримав знаменитий російський військовий інженер Едуард Тотлебен (1818–1884) [5, с. 15]. Згадується тут також і про закриття фортеці у 1908 р. [5, с. 18]. Відповідно у першому розділі праці К. Величка вивчені передісторія і причини створення твердині.

Найґрунтовніше на нинішній день дослідження Дубенського форту-застави, з'явилося лише у 2001 р., завдяки довгій та кропіткій праці кандидата історичних наук, колишнього професора кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету Петра Савчука (1935 р. н.). Це велика монографія обсягом 288 сторінок і тиражем 1000 примірників під назвою «Дубенський форт», написана головним чином на вищезгаданих матеріалах із фондів ДАРО і охоплює період 1891–1908 рр. [27].

У вступі автор дає характеристику гармат, що були свого часу на озброєнні Російської імператорської армії, а також структуру офіцерських чинів, які служили в артилерії. Основна частина книги складається із 18 розділів, у яких розглянуто наступні теми: 1. Становлення форту (Початок будівництва, План форту); 2. Управління форту (Комендант і комендантське управління; Управління артилерійської частини; Управління інженерних робіт); 3. Фортова варта; 4. Жандармська служба; 5. Обороноздатність форту (Бойове навчання; Практичні стрільби артилеристів; Мобілізаційний план форту); 6. Новобранці і нижчі чини; 7. Фортова служба; 8. Звільнення в запас; 9. Форт і навколишній світ; 10. Еспланада і селяни; 11. Фортове господарство; 12. Побут у форту і на слобідці; 13. Забезпечення життєдіяльності гарнізону; 14. Медичне забезпечення форту; 15. Форт і церква; 16. Розформування гарнізону Дубенського форту; 17. Хронологія 1908 р.; 18. Офіцерська команда форту. У кінці монографії є висновки, пояснення слів, а також резюме російською, англійською, німецькою та французькою мовами [27].

Супутніми монографії є статті цього ж автора: «Дубенський (Тараканівський) форт: проблеми армійського виховання» (2007) [26]; «Тараканівський форт і чехи» (2008) [29]; «Команда вищих офіцерів Дубенського форту «Застава»» (2013) [28], що присвячені окремим аспектам історії форту.

Надзвичайно важливою є стаття київського дослідника історії фортифікації Максима Юценка «До історії будівництва Дубенського форту-застави: особливості першого проекту 1885 року та французькі риси в архітектурі форту» (2013). Передусім автор пояснює поняття «форт-застава» в порівнянні з такими термінами як «фортеця», «форт», «казенний форт зразка 1879 р.». Також він розглядає історію появи фортив-застав в другій половині XIX ст. у Росії та Франції. Подаючи історію розвитку фортив-застав в Росії, автор висуває припущення про вплив французького досвіду будівництва фортив у 1870–1880-х рр. на архітектуру Дубенського форту-застави, наводячи приклади подібних фортифікаційних споруд у Франції (зокрема таких фортив як «Люсе» («Lucey») та «Вілль-ле-Сек» («Villey le Sec»)), аналізує їх схожі та відмінні риси. Також в статті охарактеризовано особливості первісного проекту твердині 1885 р. у порівнянні з її подальшими перебудовами у 1890-х рр. [35].

3.2. Найважливіші праці науково-популярного характеру

Попри масу заміток та статей науково-популярного характеру, якими рясніють сторінки Інтернету, звернемося до двох опублікованих видань, які є найважливішими працями в плані

популяризації минулого Дубенського форту-застави.

У 1990 р. відомий волинський історик, краєзнавець та громадський діяч Гурій Бухало (1932—2008) опублікував буклет «Форт над Іквою», обсягом 11 сторінок і тиражем близько тисячі примірників. Це видання у 1990-х рр. стало єдиним широко доступним джерелом інформації про пам'ятку, в той час як до 1990 р. нічого подібного про неї не публікували взагалі [3].

Загалом текст буклету написаний на основі вищезгаданих: дослідження фахівців Львівської комплексної архітектурно-реставраційної майстерні інституту «Укрпроектреставрація» (1983), монографії К. Величка (1926) та документів і спогадів стосовно подій липня 1920 р. У ньому представлено коротку історію будівництва форту-застави, описи його архітектурних особливостей, пов'язаних з цією фортецею подій Першої світової та польсько-радянської війн, а також висвітлено стан збереження пам'ятки на період 1980-х рр. [3].

Не применшуючи значення вказаного буклету в плані прориву інформаційного вакууму щодо популяризації Нової Дубенської фортеці, слід зазначити, що його текст містить ряд помилок і неточностей, які згодом бездумно «перекочували» в цілу низку пізніших публікацій. Так, наприклад, тут можна зустріти ніде не підтверджену інформацію про нарощування у 1860-х рр. пагорба для подальшого будівництва на ньому форту-застави [3, с. 4]. Така думка, що побутувала і раніше, спростовується в «Історичній довідці» 1983 р. [33, с. 4], а згідно з дослідженням М. Ющенка (2013) чітко видно, що пагорб, на якому розташована фортеця, є природний, і саме він зумовив унікальність архітектури зведеного там оборонного об'єкту [35, с. 217].

Ще одна цитата, яку зараз теж часто експлуатують, звучить наступним чином: «На території форту були колодязі із вмурованими в їх стіни рейками з допомогою яких по спеціальних лотках лебідками піднімались з підземелля боєприпаси» [3, с. 5—6]. Проте вона не має жодної підстави. На форті-заставі було три колодязі для води (Рис. 12), а інші — для каналізації, і гадаємо, що автор сплутав колодязі зі спеціальними шахтами із дійсно вмурованими в їх стіни рейками, з допомогою яких у спеціальних лотках лебідками, в разі потреби, на бойові позиції мали піднімати з підземних порохових погребів боєприпаси [33, с. 11, 32]. Крім цього, буклет містить ще кілька суттєвих помилок та неточностей, як щодо історії, так і опису пам'ятки. Зокрема, дата завершення будівництва подана як 1880 р., хоча мав би бути 1890 р. і т.д. [3, с. 4—5].

Другим подібним виданням стала книга науково-популярного характеру «Форт-застава

Дубно», що побачила світ наприкінці 2009 р. Її автором є Петро Смолін, який в той час був директором Державного історико-культурного заповідника м. Дубно. Як згадувалося вище, в плані поліграфії ця книга є високоякісним продуктом і багато ілюстрована. Вона має 72 сторінки, а її тираж складає 2000 примірників [30]. Праця загалом написана на основі попередніх досліджень і має здебільшого компілятивний характер, однак її текст містить досить багато вкраплень не опублікованого раніше матеріалу. Та на превеликий жаль, у зв'язку з відсутністю у книзі наукового апарату, часто досить важко зрозуміти звідки він взятий [30].

Праця П. Смоліна складається з 10 розділів, де розглядаються наступні проблеми: 1. Дубенський форт у мілітарних планах Російської імперії; 2. Історія будівництва форту; 3. Боездатність форту і військовий побут; 4. Форт у вирі воєнних подій; 5. Форт і військовий гарнізон Дубна; 6. Дубенський форт у світлинах початку ХХ ст.; 7. Сліди військового побуту форту. Видання доповнене бібліографічним покажчиком, коротким словником та сучасними світлинами форту [30].

3.3. Окремі роботи неналежного наукового рівня

На кінець, як би це прикро не було, потрібно зазначити, що вивчаючи минуле Дубенського форту-застави, читач має шанс натрапити і на матеріали, що можуть подавати неточну інформацію, створювати різного роду плутанину або ж доносити до широкого загалу абсурдні й нічим не підтвержені факти.

Назва статті архітекторки Оксани Байцар-Артеменко «Дубнівський форт — невідомий об'єкт фортифікації ХІХ століття» (2012) одразу ж викликає риторичне запитання: «А кому він невідомий?». Поряд із тим, що сам зміст статті не несе нічого нового, там знаходимо цілий ряд історичних неточностей і щодо початків будівництва об'єкту, і щодо витрачених на це коштів, і щодо дати проведення модернізації фортеці [1]. Ще гірше виглядає справа із описом, читаючи який можна просто заплутатися, особливо коли читач, за порадою авторки, почне шукати круглі приміщення з колонами в центральній казармі [1, с. 10] (Рис. 13). Проте найбільшим ляпсусом є фраза: «головний заїзд прихований ретельно, який відшукати донині неможливо» [1, с. 9]. (Рис. 8). Проблемною є також подача ілюстративного матеріалу. На фрагменті топографічної карти фортеця позначена на північ від с. Тараканів, хоча вона знаходиться з його південної сторони [1, с. 10]. Неправильно розтлумачено генплан, де, зокрема, центральна казарма підписана, як перший вал з колючим дротом і так усе решта [1, с. 11]. Багато фотографій теж підписано неправильно [1, с. 10—17].

Назва статті авторства архітекторів Галини Гетун, Валерія Товбича та Сергія Михальченка «Історія використання бетону в конструкціях Тараканівського форту, спорудженого в ХІХ ст.» (2016) не відповідає своєму змісту. У ній не йдеться про бетонування форту-застави, а просто в популярній формі переказано його історію. Проте особливістю цієї публікації є те, що в ній поміщено, чи не найбільше неперевіреної, неправдивої чи навіть абсурдної інформації [6]. Ось кілька цитат з цієї статті. «Вважається, що в форту було 2 наземних поверхи та 3 підземних». «Для маскування стін оборонної споруди сюди завезли екзотичні для даної місцевості рослини «борщовику» ...». «Форт був обстріляний з повітря і частково зруйнований авіаційними австрійськими бомбами». «У 1920 році, під час Польсько-радянської війни, війська Будьонного не змогли вибити поляків з форту» [6, с. 383]. «У 1942...1943 роках в приміщеннях форту німці обладнали таємну лабораторію для виготовлення новітнього озброєння. У 1946...1960 рр. тут хазяйнували війська НКВД, які забетонували входи до нижнього підземного ярусу і вентиляційні шахти» [6, с. 384].

Написана львівськими екологами Євгеном Івановим та Богданом Суликом стаття «Історико-географічні аспекти трансформації ландшафтних систем Тараканівського форту» (2013) містить цікаві описи місцевого клімату, характеристику рельєфу та ґрунтів місцевості, де знаходиться твердиня [17]. Але «ложкою дьогтю» в дослідженні є невідповідність посилань до списку літератури, через що можна натрапити навіть на досить кумедні речі. За одним із посилань виходить, що стан фортеці у 1960-х рр. описує К. Величко, який помер у 1927 р. [17, с. 158, 163].

ВИСНОВКИ

Комплексне вивчення джерельної та історіографічної баз, що мають відношення до висвітлення минулого Дубенського форту-застави, до сих пір ніким не проводилося й у цій роботі здійснено вперше.

Джерела, які можна використовувати при дослідженні історії форту, варто розділили за наступними групами: джерельні та документальні матеріали, старі світлини, епіграфічні написи, здобуті під час розкопок чи розвідок предмети археології, спогади очевидців.

Головною групою є матеріали, які зберігаються РДВІА у Москві та ДАРО у Рівному, і документи, що знаходяться в Українському регіональному спеціалізованому науково-реставраційному інституті «Укрзахідпроектреставрація» у Львові. Саме вони містять найважливішу, найбільш

ґрунтову, і, що важливо, найбільш достовірну інформацію про Нову Дубенську фортецю.

Витяги з офіційних царських документів, світлини, епіграфічні написи, археологічні знахідки та спогади мають допоміжний характер та, попри те, без їх використання, вивчення Тараканівського форту не виглядає можливим. Проте тому, хто хотів би детально опрацювати згадані у цій роботі витяги чи спогади, доведеться провести складну та кропітку роботу щодо пошуку книг чи збірників, де вони вперше були опубліковані.

Вагомий внесок у вивчення історії будівництва та функціонування Дубенського форту-застави, в основному було зроблено чотирма дослідниками. К. Величко ще в 1926 р. представив передісторію побудови фортеці біля м. Дубно. Надзвичайно глибоко вивчив життя форту в період 1891–1908 рр. П. Савчук. Нагомість М. Ющенко здійснив порівняльний аналіз особливостей первісного вигляду твердині та її архітектурних особливостей після модернізації у 1890-х рр., а також встановив французькі впливи на її форму та структуру. До цього списку слід додати і підготовлену мистецтвознавцем на прізвище Барер «Історичну довідку» 1983 р., яка, на жаль, не була опублікована.

Найважливішими працями науково-популярного характеру слід вважати буклет, підготовлений Г. Бухало у 1990 р., що на наступне десятиліття став «першою ластівкою» в плані популяризації фортеці, а також книгу високої поліграфічної якості П. Смоліна, де зібрано досить багато цінної та оригінальної інформації.

На прикладі трьох окремо взятих статей, можна також побачити неналежний підхід щодо вивчення вказаної теми. Цікавлячись Дубенським фортом-заставою, читач може зустрітися і з перекрученою інформацією, і з неправильними підписами схем та фотографій (О. Байцар-Артеменко), і з невідповідністю посилань до наукового апарату (Є. Іванов, Б. Сулик), і з явними нісенітницями, що не мають нічого спільного з реальною історією твердині (Г. Гетун, В. Товбич, С. Михальченко).

Короткий словник термінів

- Банкет (англ. ослін) — низький насип за високим бруствером, на який підіймаються захисники укріплення, щоб вести вогонь по супротивнику.
- Бруствер (нім. Brustwehr, від Brust — груди і Wehr — захист) — бетонна, мурована або дерев'яна фортифікація з бійницями, призначенням котрої є підвищення захисту вояків під час бойових дій. У разі потреби спорудження нашвидкоруч, як правило, лаштуються із чорнозему, глини будь-якого місцевого ґрунту.

- Валганг (нім. *Walgang*, від *Wal* — «вал» і *Gang* — «прохід») — частина фортечного валу, спереду прикрита бруствером і призначена, головним чином, для переміщення гармат, кулеметів, вояків.
- Горжа, горже — (фр. *Gorge* — шия, горло) — тильна частина укріплення.
- Гласис (фр. *glacis* від лат. *glatia* — «спад, спадина, похил, похилість») — оборонна споруда, пологий насип, що зводився перед ровом або прикритим шляхом, служив захистом укріплення та перешкодою для противника при наступі на головний вал. Гласис покращував маскування фортифікаційної споруди та обстріл місцевості перед нею.
- Ескарп (фр. *esкарп* — крутий від італ. *scarpa* — укіс, схил) — фортифікаційна споруда — сторона оборонного рову, яка звернена до противника (і відповідно найближча до того, що обороняється), тоді як протилежна до нього сторона називалася контрескарп.
- Еспланада (фр. *esplanade* від лат. *explanare* — вирівнювати) — широка та відкрита кілька кілометрова територія довкола фортеці. Поділялась на ближню та дальню.
- Каземат (фр. *casemate* від італ. *casamatta* — «сліпе укріплення»): окреме внутрішнє приміщення в укріпленій фортифікаційній споруді (фортеці, форті, доті, батареї та інше), що захищене від ворожого артилерійського вогню і бомбардування та служить для розміщення гарнізону, складів боєприпасів, продовольства тощо, а, інколи, й озброєння. Безпечні каземати — переважно внутрішні секції казематів, які під час обстрілу герметично закривалися з метою захисту вояків та майна від руйнівної дії бомб та снарядів.
- Кофр — закрита кам'яна галерея в сухому фортечному рові; каземат на зламі кріпосного рову, призначений для обстрілу рову в одному або двох напрямках.
- Матрац (рос. тюфяк) — частини фортифікаційної споруди призначенні для забезпечення захисту її оборонців від безпосередньої дії вогневих засобів ураження.
- Полігональна вулиця — багатокутна вулиця.
- Потерна (фр. *poterne*) — галерея (тунель) під землею або всередині масивної споруди. У фортифікаційних спорудах служить для службового сполучення між частинами фортив та інших об'єктів, для виходу назовні. У зв'язку з останнім часто потерною називався також потайний вихід з такого тунелю.
- Тильний траверс (фр. *traverse* — в'їзд) — високий бетонний вал над західними та східними казематами, який захищав від попадань снарядів в центральну частину форту.
- Укріплення — оборонна споруда.
- Фас (фр. *Face*) — стіна бастіону або іншої оборонної споруди, звернена до супротивника.
- Фланк (нім. *Flanke*) — бічна частина оборонного укріплення.
- Фортеця (італ. *fortezza*) або Твердиня — укріплена фортифікаційна споруда з міцними капітальними спорудами, постійним гарнізоном, великим запасом провіанту та озброєння; призначена для протидії довготривалій облозі та перебування в круговій обороні. Із винаходом нових видів озброєння та застосуванням нової тактики ведення бою значимість фортець як основних оборонних пунктів ослабла.
- Форт (фр. *fort*, від лат. *fortis* — «сильний, Міцний») — окреме укріплення, що складається з однієї або кількох фортифікаційних споруд відкритого або закритого типу.
- Форт-застава — окреме укріплення для охорони залізничної та шосейної доріг, в якому перебував гарнізон, готовий витримати довготривалу облогу.

Джерела та література

1. Байцар-Артеменко О. Дубнівський форт – невідомий об'єкт фортифікації XIX століття. *Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій* : матер. міжнарод. конф. молодих науковців (Львів, Тустань, 2–4 червня 2011 р.). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. С. 7–17.
2. Буденный С. Пройденный путь. (Военные мемуары). Книга вторая. Москва: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1965. 392 с.
3. Бухало Г. Форт над Іквою. Дубно, 1990. 12 с. (Бібліотечка вісника «Наш край». Краєзнавча серія, № 5).
4. Величко Константин Иванович. Википедия — свободная энциклопедия / URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Величко,_Константин_Иванович (дата звернення: 17.05.2020)
5. Величко К. Русские крепости в связи с операциями полевых армий в Мировую войну (критико-стратегический этюд по архивным материалам и воспоминаниям). Ленинград: Издание Военно-технической академии Р.-К. К. А. им. т. Дзержинского. 1926. 127 с.
6. Гетун Г., Товбич В., Михальченко С. Історія використання бетону в конструкціях Тараканівського форту, спорудженого в XIX ст. *Містобудування та територіальне планування*. Вип. 61. 2016. С. 381–385.
7. Главное военно-техническое управление (ГВТУ) и подведомственные ему учреждения. Российский государственный военно-исторический архив. Путеводитель. Т. 1. 2006. / URL: <http://guides.rusarchives.ru/terms/15/8095/glavnoe-voenno-tehnicheskoe-upravlenie-gvtu-i-podvedomstvennyemu-uchrezhdeniya> (дата звернення: 18.05.2020)
8. Десятисотлѣтіе православія на Волини 992—1892

- г. Часть I. Житомиръ: Типо-Литографія Е. П. Льва, 1892. 692 с.
9. Державний архів Рівненської області. Путівник. Т. I. Фонди періоду до вересня 1939 року. Рівне, 2011. 425 с.
 10. Дмитренко Т. Земля Дубенська. Вічний поклик історії. Рівне: Дятлик М., 2015. 416 с.; іл.
 11. Документальні джерела про Дубенський форт (альбом). Дубенський форт-застава / Facebook / URL: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.1927523300680063&type=3> (дата звернення: 19.05.2020)
 12. Дубенский форт и гарнизон г. Дубно. Российский государственный военно-исторический архив. Путеводитель. Т. 1. 2006. / URL: <http://guides.rusarchives.ru/terms/15/8095/glavnoe-voenno-tehnicheskoe-upravlenie-gvtu-i-podvedomstvennyemu-uchrezhdeniya> (дата звернення: 20.05.2020)
 13. Дубенський форт: контрольні мітки (альбом). Дубенський форт-застава / Facebook / URL: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.2405948592837529&type=3> (дата звернення: 21.05.2020)
 14. Дубенський форт: написи на стінах (альбом). Дубенський форт-застава / Facebook / URL: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.943757402389996&type=3> (дата звернення: 22.05.2020)
 15. Дубенський форт – старі світліни (альбом). Дубенський форт-застава / Facebook / URL: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.942195849212818&type=3> (дата звернення: 23.05.2020)
 16. Знахідки з Дубенського форту (альбом). Дубенський форт-застава / Facebook / URL: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.945804062185330&type=3> (дата звернення: 24.05.2020)
 17. Іванов Є., Сулик Б. Історико-географічні аспекти трансформації ландшафтних систем тараканівського форту. *Вісник Львівського університету*. Серія географічна. 2013. Вип. 46. С. 156–164.
 18. Карти, плани, схеми Дубенського форту (альбом). Дубенський форт-застава / Facebook / URL: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.1113465448752523&type=3> (дата звернення: 25.05.2020)
 19. Касянчук І., Камінський П. Аналіз писемних джерел з історії Дубенського форту. *Дубенський науковий вісник* : зб. наук. праць. Матер. Міжнар. науково-теоретичної конф., присвяченої 920-річчю першої писемної згадки про місто Дубно. Рівне: видавець Харват О. М., 2021. Вип. 3 С. 127–132.
 20. Корчак А. Австро-угорські воєнні фотографії Дубенського форту-застави. *Дубенський науковий вісник* : зб. наук. праць. Матер. Міжнар. науково-теоретичної конф., присвяченої 920-річчю першої писемної згадки про місто Дубно. Рівне: видавець Харват О. М., 2021. Вип. 3. С. 133–146.
 21. Курманський О., Пшеничний Ю. Сліди військового побуту на Тараканівському форті. *Дзеркало плюс* (м. Дубно). 2007. № 5 (356). С. 6.
 22. Мандруй і знай свій рідний край: Тараканівський форт / URL: <https://rivne1.tv/news/79095-mandruy-i-znay-sviy-ridniy-kray-tarakanivskiy-fort> (дата звернення: 26.05.2020)
 23. Мельник Т., Мельник Ю. Польові дослідження казарми Дубенського форту-застави у 2019–2020 рр. *Дубенський науковий вісник* : зб. наук. праць. Матер. Міжнар. науково-теоретичної конф., присвяченої 920-річчю першої писемної згадки про місто Дубно. Рівне: видавець Харват О. М., 2021. Вип. 3. С. 122–126.
 24. Рафальська А. Що я знаю про Дубно. *Червона зірка* (м. Дубно). 1988. 22 грудня. №203 (7475). С. 4.
 25. Российский государственный военно-исторический архив / URL: <http://rgvia.rф> (дата звернення: 27.05.2020).
 26. Савчук П. Дубенський (Тараканівський) форт: проблеми армійського виховання. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Випуск 11. Рівне, 2007. С. 79–85.
 27. Савчук П. Дубенський форт. Рівне: Ліста, 2001. 288 с.
 28. Савчук П. Команда вищих офіцерів Дубенського форту «Застава». *Воєнна історія України. Волинь та Полісся* : зб. наук. праць за матеріалами Всеукраїнської наук. Військово-історичної конф. (25–26 квітня 2013 р.). Київ, 2013. С. 219–222.
 29. Савчук П. Тараканівський форт і чехи. *Чехи і Дубениця* : матер. міжнар. науково-теоретичної конф., присвяченої 60-річчю репатріації чехів на етнічну Батьківщину (18 травня 2008 р.). Дубно, 2008. С. 36–37.
 30. Смолін П. Форт-застава Дубно. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. 72 с.
 31. Тараканівський форт / URL: <http://www.znakhidka.narod.ru/html/fort.htm> (дата звернення: 28.05.2020)
 32. Ткач В. Стрілецьке озброєння польського гарнізону в м. Дубні та на Тараканівському форті в 1920–1939 рр. на основі археологічних знахідок. *Наше дзеркало* (м. Дубно). 2004. 23 вересня.
 33. Форт XIX в. в с. Тараканове Дубновського р-на Ровенської обл. : пам. Оборонної архітектури місцевого значення. Часть I. Паспортизація. Т. 1–2. Историческая справка / Госстрой УССР – Украинский специальный научно-реставрационный проектный институт «Укрпроектреставрация», Львовская комплексная архитектурно-реставрационная мастерская. Львов, 1983. 41 с.
 34. Шумовська-Гораїн Олександра. Вікіпедія – вільна енциклопедія / URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Шумовська-Гораїн_Олександра (дата звернення: 29.05.2020)
 35. Ющенко М. До історії будівництва Дубенського форту-застави: особливості першого проекту 1885 року та французькі риси в архітектурі форту. *Воєнна історія України. Волинь та Полісся* : зб. наук. праць за матеріалами Всеукраїнської наук. Військово-історичної конф. (25–26 квітня 2013 р.). Київ, 2013. С. 215–218.
 36. Яцечко-Блаженко Т. Тараканівський форт в 1916 році: неопубліковані фото. 16 травня 2017. / URL: <https://tyzhden.ua/Gallery/192371/3> (дата звернення: 30.05.2020)
 37. Яцечко-Блаженко Т. Тараканівський форт на світлинах початку XX століття. Фото 8 листопада 2019 / URL: <https://www.hroniky.com/news/view/17387-tarakanivskiy-fort-na-svitlynakh-pochatku-khkh-stolittia-foto> (дата звернення: 31.05.2020)
 38. Dubno // Kulturpool. Österreichs Portal zu Kunst, Kultur und Bildung / URL: <http://www.kulturpool.at/plugins/kulturpool/kuposearch.action?searchText=Dubno&caller=%2Fplugins%2Fkulturpool%2Fkuposearch.action%3FpageNum%3D261%26searchText%3DdataSource%25253A%25252239%252522%26kupoContext%3Ddefault%26resultsPerPageSelect%3D25> (дата звернення: 01.06.2020)
 39. Les défenses autrichiennes et le fort saccagés par le bombardement // *Le Miroir*. Sixième année. Dimanche, 3 Septembre 1916. № 145. P. 4.